

О.В. БОНДАРЕНКО

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ У ВИМІРІ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ

Людство у своє третє тисячоліття увійшло з новими соціально-економічними та соціально-культурними програмами розвитку. Оскільки в кожній країні створюється та діє власна модель здійснення суспільного життя, вивчення соціально-економічних підвалин її розгортання в сучасному українському соціумі постає актуальною та цікавою темою й проблемою соціально-філософського осмислення.

Початок ХХІ століття, у порівнянні з попередніми віками історії людства, додав суспільному й індивідуальному життю людини багато суттєвих відмінностей. Сучасна людина, яка в історичному вимірі стала набагато більше вільною та грамотною, має можливість використання у своїй життєдіяльності накопиченого у найрізноманітніших галузях досвіду, знання... Це знання охоплює безліч аспектів, проявів, ніш сучасного світу, в якому живе людина, – але, без сумніву, одним із найважливіших у цій системі є знання соціально-економічне, яке стосується усвідомлення та тлумачення сучасною людиною закономірностей свого перебування у соціумі як соціально-економічної істоти, як суб'єкту соціально-економічної активності.

Дослідженню кризових явищ у соціально-економічному житті нашої країни та виявленню передумов збалансованого розвитку суспільних відтворювальних систем, зокрема, соціально-економічних, вітчизняні науковці приділяли й приділяють значну увагу. По суті, саме тут слід шукати як пояснення практично всіх негараздів у сучасній Україні, так й напрацьовувати можливі варіанти виходу із кризового суспільного стану. Ю.Пахомов, М.Попович, С.Кримський, В.Пилипенко, Ю.Пачковський, В.Геєць, Є.Головаха, Є.Суїменко, О.Донченко, В.Тарасенко й інші вітчизняні філософи, соціологи, економісти, політологи, культурологи тощо зробили суттєвий внесок у розробку широкого кола питань, що безпосередньо чи опосередковано стосуються соціально-економічного розвитку України сьогодні. Проте, швидкість і масштаб процесів, що відбуваються у сучасному українському соціумі, безперечно, вимагають від науковців подальших теоретичних напрацювань та вироблення практичних рекомендацій щодо подолання негативних суспільних тенденцій й запровадження таких, які сприятимуть стабільному розвитку українського суспільства на перспективу.

Соціально-економічне життя у сучасній Україні – це не тільки й не стільки суто український суспільний феномен. Економічна сфера людської життєдіяльності є надбанням, метою та результатом світової історії людства. За певними загальносвітовими закономірностями й принципами відбувається виробництво та відтворення суспільного життя різних країн світу в економічному, духовному, соціальному, соціокультурному контекстах – це виробництво та відтворення предметного світу людини (матеріально-речового), суспільних умов життєдіяльності людини (тобто світу, де людина має можливість реалізувати себе як суспільного суб'єкта), а також самої людини.

Сучасне неklasичне соціально-філософське знання пропонує безліч варіантів проникнення у світ людської життєдіяльності, зокрема, у вимірі соціально-економічному. Перш за все, при цьому досліджуються засади формування цілісності суспільного життя, яка базується на певному тлумаченні механізмів уписування людини як самостійного й самодостатнього соціального суб'єкта, соціально-економічного дієвця, у надособистісні суспільні реальності. Доробки зарубіжних соціальних філософів та соціологів середини ХХ - початку ХХІ ст. щодо розмаїття підходів до тлумачення й розв'язання означеної проблематики – це й уявлення про психологію надіндивідуальних утворень й форм усупільнення індивідів, «зведення одиничного до деякого смислу» німецького філософа і соціолога Г.Зіммеля (й "зіммелівський ренесанс" 1980-х рр. про «соціальні процеси», «соціальні типи» і «моделі розвитку»); «соціологія надбудови» (рівень культурно-соціологічних феноменів) поряд з «соціологією базису» (практичного життя) німецького філософа й соціолога М.Шелера; «соціальний характер» як «специфічна форма й результат динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя у певному суспільстві, до суспільного устрою» Е.Фромма; «інституалізація і зміни зразків орієнтацій в системі дій людини» у «загальній аналітичній» теорії дії американського соціолога Т.Парсонса; концепція італійського соціолога і економіста В.Парето про «логічні» та «нелогічні» дії; «нормативна структура» та

«структура можливостей» суспільної інтеграції та типологія способів індивідуальної адаптації до суспільного цілого американського соціолога Р.Мертон; концепція повсякденності посеред інших «кінцевих сфер значень» австрійського філософа і соціолога А.Шутца; «стабільні культурні моделі взаємодій» американського мислителя Г.Гарфінкеля; «пракис» як процес «творчості» фундаментальних визначень реальності в процесі «суб'єкт-об'єктної взаємодії» американського соціального філософа і соціолога А.Гоулднера; аналіз осьових принципів і осьових структур як засобу "приведення в порядок" суспільства американського соціолога і соціального філософа Д.Белла; габітус (habitus) французького соціолога П.Бурдьє (як каркас моделей поведінки, дотримання якої дає змогу людині упевнено почувати себе у суспільстві); ідеї «аутопойесіса» у пристосуванні до соціальної філософії німецького соціолога-теоретика Н.Лумана; соціально-філософські теоретичні побудови німецького соціального філософа Ю.Хабермаса щодо проникнення у стихію соціальної реальності одночасно "ззовні" і "зсередини" тощо.

Отже, соціально-економічне життя є основою для суспільного відтворення та відтворення цілісної соціокультурної ідентичності людини як суб'єкта суспільного (соціального-економічного) життя. На яких засадах відбувається таке відтворення у вимірі соціально-економічної сфери життєдіяльності у сучасній Україні? Якими є процеси й принципи, що йдуть цілком у контексті загальносвітових закономірностей та тенденцій? Що слід вважати національно-специфічними проявами суспільного життя? Наскільки вони прискорюють чи стоять на заваді соціально-економічному поступу України у прийнятне майбутнє?

Соціально-економічна суспільна сфера – це, перш за все, сфера життєдіяльності людини (людей) як соціально-економічних (господарських) суб'єктів певного суспільства. У вимірі соціально-економічного суб'єкта людина постає як соціально-економічний (й соціальний у цілому) діяч, дівець, тобто носій суспільно значимої соціально-економічної (господарської) активності, та як носій певної економічної (соціально-економічної) ментальності [1; 2]. Оскільки економічна ментальність, у певному сенсі, є похідним утворенням від форм та механізмів соціально-економічної активності суб'єкта (людини), більш детально зупинимося саме на такій активності.

Що є економіка, і більш ширше, господарство? Це – сфера життєдіяльності суспільства (й людини), яка підпорядкована системі певних принципів.

Один з найважливіших принципів – принцип економії, тобто ощадливості, бережливої витрати будь-чого. Цей принцип інтерпретує економність як економічну раціональність (наприклад, "економічні" архетипи за М.Благом, або "ідеальні типи" за М.Вебером).

Другий важливий принцип – принцип максимізації [3]. Цей принцип є підґрунтям специфіки економічної поведінки. Сутність його: максимум ефекту (досягнення, успіху, користі, зиску тощо) за мінімуму витрат внутрішніх і зовнішніх ресурсів індивіда (суспільства). Німецьким соціологом М.Вебером у соціологічну науку було уведено поняття цілераціональності (цілераціональної поведінки), яке згодом і трансформувалось у максимізаційну парадигму, яка й досі становить підґрунтя переважної частини визначень сутності економічної активності. Установка на максимум досягнень, максимум одержуваних благ як певна модель економічної (господарської) життєдіяльності.

Принцип максимізації можна вважати окремим випадком більш універсального принципу, системі яких підпорядкована економіка як самостійна сфера життєдіяльності суспільства, – принципу економії. В одних випадках принцип економії можна розглядати як імператив максимізації (за акценту на кінцево-результативному боці дії), а в інших – як імператив мінімізації, коли акцент переносить на внутрішні, особистісні засади й детермінанти. У першому випадку максимум досягнень за мінімуму витрат, у другому – мінімум витрат за максимум досягнень, залежно від того, що за конкретних умов або в конкретній ситуації важливіше для індивіда. В усіх випадках, коли йдеться чи то про максимізацію успіху, чи то про мінімізацію витрат, ми маємо справу із різними проявами того ж самого принципу, із нероздільною сукупністю взаємно зумовлюючих і взаємно протилежних понять максимізації й мінімізації. Останнє можна вважати бажанішим як таке, що більшою мірою відповідає природі прийдешнього пост-економічного суспільства, господарське життя якого здійснюватиметься головним чином у відтворювальному режимі, тобто за умов високого рівня життєзабезпечення й обмеженості ресурсів "чистої" природи воно буде здебільшого орієнтуватися на мінімізацію витрат.

Ще одним принципом економіки як суспільного феномену є принцип оптимізації. Він є перетворенням принципу максимізації, названого вище, з урахуванням критеріїв максимізаційного вибору в реальній економічній поведінці. Оптимізаційна модель економічної поведінки є обмеженням максимізаційної моделі її реалістичним різновидом, пов'язаним із обранням найкращого за конкретних умов варіанта дій. Слід враховувати той факт, що в оптимізаційній моделі реальної економічної (господарської) поведінки закладена ціла низка критеріальних умов, суперечностей й ускладнень. Ними, наприклад, є: неповнота знань суб'єкта економічної активності, що унеможливує здійснення оптимального вибору; чинник невпевненості суб'єкта при здійсненні оптимального вибору; ірраціональність інноваційних (підприємницьких) дій, що не підлягають раціональній реконструкції; інтелектуальна обмеженість суб'єктів, які приймають рішення і здійснюють вибір; наявність об'єктивних чинників, що стримують ризик, тощо.

Що є важливішим для людини – заощадження ресурсів (насамперед внутрішніх) із неминучими втратами очікуваних внаслідок витрачання їх значних благ (передусім зовнішніх) або максимізація досягнень із ризиком втратити всі або більшість ресурсів (зокрема й внутрішніх)? Зазвичай у практиці світового бізнесу (як фундаментальної форми економічної активності людини та суспільства) та в економічній науці ці питання розв'язуються на користь першого варіанту. Це зрозуміло: краще зберегти бодай щось, не ризикуючи, ніж одержати багато чого, ризикуючи втратити все, тим більше, що "внутрішнім ресурсом", збереження якого є вельми важливим, часто-густо виступає власна безпека, а то й власне життя. Можна пригадати, наприклад, концепцію Х.Лейбенштейна "Х"-ефективності, в основу якої покладені положення про доцільність свідомого обмеження максимізації виробничих можливостей корпорацій, узгоджуваних з їх ресурсами, про орієнтацію суб'єктів бізнесу на постійне недовикористання їх можливостей, оскільки вони (суб'єкти бізнесу) віддають перевагу сталості свого "нормального", тобто такого, що забезпечує середню норму прибутку, стану перед привабливим, але небезпечним інноваційним ризиком [3]. Мінімізація витрат при цьому забезпечує бізнесу ту довготермінову максимізацію вигоди, яка гарантує збереження ресурсів для сталого процвітання.

Слід відразу сказати про те, що бізнес, підприємництво – це не тільки і не стільки звичайна функціональна складова економіки як цілісної системи господарювання, скільки те, що складає і відтворює внутрішній механізм (принцип) існування, розвитку та саморозвитку економіки в історії людства. У певній "філософії" економіки підприємливість (підприємництво) посідає центральне місце. Про це трохи нижче.

Ще декілька слів про максимізаційний принцип економічної поведінки.

Суттєвою ланкою цього принципу є «методологічний індивідуалізм». Зрозуміло, що максимізація індивідуальної (особистої) вигоди, успіху постійно коригується поведінкою всіх агентів господарського процесу, до того ж на неї суттєво впливають, і при певних умовах навіть деякою мірою блокують, панівні цінності, норми, соціальні інститути, внаслідок чого раціональність мети та способів її досягнення перестає бути такою, або обертається навіть ірраціональністю (так само ірраціональність дії за натхненням може перетворитися на практичну раціональність). Але, незважаючи на це, принцип «методологічного індивідуалізму» не заперечується, не "відміняється", він продовжує відігравати належну йому роль. До того ж цілераціональність поведінки М.Вебера має на увазі не стільки конкретного індивіда, скільки "загальну людину" як суб'єкта-носія як такого соціально-економічної активності.

У цьому вимірі людина постає не тільки як ізольований індивід, а як соціальна істота, як осередок чи перетин нескінченної множини соціальних зв'язків у сфері економіки, як її принциповий суб'єкт, носій економічної (господарської) активності. Принцип «методологічного індивідуалізму» цілком прийнятний як, зокрема, соціологічний інструмент опису такої людини, а цілераціональність у цьому сенсі постає як певна "ідеальна модель" економічної (господарської) життєдіяльності людства (і людини), що претендує на загально історичне значення.

Вона може на це претендувати ще й тому, що фактично поєднує, з'єднує між собою всі три названі принципи функціонування економічної сфери суспільства (максимізації, мінімізації, оптимізації). Раціональність мети і раціональність способів її досягнення атомізованим соціальним індивідом передбачають і максимізацію очікуваного результату, і мінімізацію витрат на його одержання, або, що те ж саме, оптимізацію їх. Отже, є підстави вважати, що поняття цілераціональності, разом з принципом «методологічного індивідуалізму», є базовими

характеристиками соціально-економічної поведінки людини й людства у загальноісторичному, родовому її сенсі (тобто у сенсі "ідеального типу" М.Вебера).

А тепер повернемося до феномена підприємливості (підприємництва) як "філософії" економічної (господарської) сфери життєдіяльності людства. Отже, наступний принцип – принцип заповзятливості, підприємливості.

Що є підприємницька діяльність? Яким є місце підприємництва як феномена в плані історичної та логічної складової історії людської культури в цілому і економічної історії людства зокрема? Через які "змінні" підприємливість можна побачити або відшукати у людях тих чи інших історичних епох, у тих чи інших культурах, у конкретній людині? Чи має підприємницька культура у сучасному світі особливості, які роблять її як такою що відрізняється від підприємницької ситуації попередніх часів? У чому полягають ці особливості? Яким чином соціокультурна ситуація, що була та є фоном розвитку підприємництва, формує певні ментальні виміри підприємницької активності, а, отже, стає особливостями економічної ментальності людини й людства? Що саме є ментальність підприємництва?

Чому феномен підприємства безпосередньо пов'язаний із економічною ментальністю? Справа в тому, що в ту чи іншу історичну добу людина, маючи у своїй свідомості певний образ світу, поводить себе (її поведінка визначається) не тільки і не стільки у відповідності до зовнішніх обставин, скільки у залежності від тієї картини світу, що ствердилася в її свідомості. Ця картина світу, що закладена у свідомість людей їх культурою, є великою силою, яка діє об'єктивно. Саме вона обумовлює мотиви дій людини, формує глибинні моделі поведінки, взагалі детермінує ті аспекти життя будь-якого суспільства, які лежать в "плані змісту" об'єктивної реальності. Все це має певні форми прояву в сфері економічної поведінки людей, тобто у вимірі економічної ментальності.

Феномен підприємництва, крім соціокультурного, має індивідуально-психологічний аспект [4] – згідно з яким підприємство (як форма економічної, господарської активності людини) обов'язково має вихід на певну систему параметрів й характеристик індивідуальної свідомості людини-носія підприємницької функції у світі, які (ці параметри й характеристики) "супроводжують" підприємницьку активність. Вони є, з одного боку, формою заломлення в індивідуальній свідомості підприємця як соціальної фігури об'єктивних рис суспільної реальності, з іншого боку, вони мають безпосереднє відношення до дослідження економічної ментальності.

Отже, у чому полягає і до чого зводиться названий вище принцип заповзятливості, підприємливості як фундаментальний принцип функціонування економічної (господарської) сфери життєдіяльності людства?

Підприємництво як індикатор "соціальної якості" людини супроводжує прогрес людської цивілізації з моменту виникнення форм промислової організації суспільства. Разом з економічною (господарською) історією людства розпочався й пішов процес формування економічної ментальності людства. Промислова епоха, що розпочалась добою Нового часу, стала епохою економіки у буквальному розумінні цього слова. Підприємництво стало її своєрідною економічною (господарською) "філософією".

Промисловою епохою була створена нова соціокультурна ситуація, був відкритий новий вимір людини: загальних засад набуває принцип абсолютної індивідуальної самодостатності людини, цей принцип творить нову соціальність, на історичній сцені вперше з'явилося безпідставне людське «Я», таке що самостійно "стоїть" у світі, наділене необмеженою повнотою самодостатності, потребує обґрунтування не через тотальне Загальне, а через своє. Людина вперше виявилась зведеною до локального, абсолютного центра активності. Прийняття цих принципів перевертає увесь попередній світ, що проіснував тисячоліття. А також має суттєві наслідки в аспекті розуміння засад та принципів характеристик соціально-економічної ситуації західного світу.

Нове тлумачення світу приносить і нове його відкриття. Західна цивілізація зобов'язана підприємству своїм розквітом та прогресом. Бізнес охороняє етичні цінності суспільства. Підприємець – це економічна людина промислового типу, якій світ зобов'язаний цивілізацією Нового й Новітнього часів. Підприємець – це зовсім інший персонаж на історичній, соціально-філософській, економічній сцені розвитку людства. Підприємець є економічною людиною виробничого типу (він є виробником), тобто має специфічну функцію у суспільстві, зокрема у соціально-економічному вимірі [5]. Зі зміною соціокультурної парадигми у західній історії пов'язана й якісна зміна сприйняття західною людиною господарської (економічної) сфери суспільства, що втілилось у різноманітні

логічні, культурні, соціальні й інші проєкції стосунків між індивідом та суспільством, людиною та світом, що радикально змінилися. Був відкритий історичний простір принципово новому типу людини, забезпечуючи йому соціокультурні, економічні, політичні переваги. Так відбувалося народження феномена підприємництва, й власне економічної ментальності.

Отже, що є підприємець як елемент соціально-економічної структури суспільства?

Значущість певного суспільного феномену для життєдіяльності суспільства, а також механізми його впливу на решту суспільних феноменів та взаємодія з ними, як правило, визначається тими функціями, які виконуються ним у суспільстві. Які функції закріплюються суспільством за підприємцем – як особливим соціально-економічним й соціально-психологічним суспільним суб'єктом, до того ж таким, що конститує собою ті чи інші риси економічної ментальності суспільства та людини.

Підприємницька діяльність реалізується через безліч видів (пов'язана або не пов'язана із власністю на капітал, супроводжується або не супроводжується трудовою активністю, виступає як професійна або без спеціальної професійної підготовки, у державному або у недержавному секторах тощо). Якими, втім, не були б особливості підприємницької діяльності, вона в соціально-економічному розумінні виступає як функція, як економічний "механізм" будь-якої господарської системи (в усякому разі, у "чистому" вигляді – з часів індустріального рівня господарювання людства).

Посеред надбань світової соціально-філософської й соціологічної думки щодо особи підприємця у соціально-економічній структурі суспільства, слід, перш за все, пригадати німецького соціолога початку ХХ ст. Й.Шумпетера. Саме Й.Шумпетер зробив крок уперед у порівнянні з попередниками, виокремивши фігуру підприємця та підприємницьку активність як самостійні, самодостатні суспільні феномени та показавши їх у динаміці суспільно-економічних процесів кругообігу капіталів, товарів, подій, ідей. Економічна система суспільства є системою динамічною, такою що розвивається. При цьому має бути принцип, що закладений в основу її динаміки, Тим, хто "персоніфікує" цей принцип, і є підприємець. Підприємцями Й.Шумпетер називає господарських (економічних) суб'єктів, функцією яких є здійснення нових комбінацій факторів виробництва (тобто розвитку економічної сфери суспільства) та які виступають активним елементом цього процесу. В економічній системі ринкової економіки Новітнього часу підприємець існує як специфічне, цілісне, самостійне, самодостатнє соціальне явище. «Бути підприємцем означає робити не те, що роблять інші. Підприємець ламає старий традиційний кругообіг заради становлення нового, забезпечуючи динамізм суспільній системі» [5, с. 187]. Призначення підприємця, кажучи узагальнено, полягає у реорганізації економічного життя на засадах більшої приватногосподарської доцільності. Його діяльністю розв'язуються колізії економічної системи, які Й.Шумпетер вбачає як у протиріччі між незмінними процесами та стихійними змінами в економіці, так і між статикою та динамікою, між традиційною та нетрадиційною економічною поведінкою тощо. Підприємець, в інтерпретації Й.Шумпетера, є «революціонером в економіці».

Підприємництво постає, перш за все, як економічна функція у суспільстві. З ходом часу сформувалися декілька принципових розумінь підприємницької функції.

Перше з них панує у працях класиків політичної економії (Ф.Кене, А.Сміт) – це бачення підприємця як власника капіталу, який вкладає цей капітал в умовах загального дефіциту ресурсів для економічного зростання. При цьому у Ж.Тюрго, а пізніше у німецьких істориків (В.Рошер, Б.Гільдебранд) власник, керуючи своїм капіталом, поєднує ці функції з особистою продуктивною працею. Пізніше все більш відходили від ототожнення капіталіста та підприємця.

Так склалося друге розуміння підприємця – як організатора виробництва, який зовсім не обов'язково має права власності. Подібного погляду дотримувалися Ж.Б.Сей і Дж.С.Мілль. Функціональне розмежування між власником та підприємцем проводив і К.Маркс. Розуміння підприємця як менеджера потім міцно ствердилося у працях неокласиків (А.Маршалла, Л.Вальраса, К.Менгера й ін.). Відтоді нейтральність у відношенні до володіння власністю закріпилася як традиційний елемент більшості підприємницьких теорій – і класичних (Й.Шумпетер) і сучасних (А.Коул, П.Дракер). По-іншому витлумачується і зміст підприємницької функції. Згідно з неокласиками, вона полягає у пристосуванні виробництва до умов ринку (економічної реальності у цілому), що змінюються, відновленні порушеної рівноваги, більш ефективного використанні

ресурсів, які є, та задоволенні попиту, що виникає. Значущість підприємницької функції сприймається уже настільки вагомо, що в «організації» бачать «четвертий фактор виробництва».

Третє тлумачення підприємницької функції (Р.Кантільон, Й.Тюнен, Х.Мангольт й ін.) пов'язує її з несенням тягара ризику й невизначеності в процесі функціонування економіки (господарства). Цей елемент стає центральним у концепції підприємництва Ф.Найта. На його думку, люди, що беруть на себе тягар ризику, що прораховується, та невизначеності, що не прораховується, повинні мати певний статус у господарській (економічній) системі суспільства.

Четверте трактування підприємницької функції виникає в рамках інституціональної економіки (Р.Коуз, О.Уільямсон): підприємець – суб'єкт, що здійснює вибір між контрактними відношеннями вільного ринку та організацією фірми з метою економії трансакційних витрат. Підприємство, у цьому розумінні, є особливим регулюючим механізмом в економіці, а підприємець – специфічним її суб'єктом. Підприємець, що діє в умовах принципової неповноти інформації, виступає вже не просто як "балансировник" економічних ситуацій, але й як їх активний перетворювач або творець.

Так створюється п'яте теоретичне тлумачення економічної функції підприємництва, яка підкреслює активний, інноваційний характер підприємництва не тільки у виборі кращої з тих що є господарських альтернатив, але і у створенні нових економічних можливостей у суспільстві (стрижнем стала концепція Й.Шумпетера). Пояснюючи джерела економічного розвитку суспільства, Й.Шумпетер виводить із процесу кругообігу капіталу принципову необхідність особливої підприємницької функції, яка полягає у здійсненні організаційно-господарської інновації, або «нових комбінацій факторів виробництва». Підприємець, згідно Шумпетеру, не є носієм особливої професії або представником якогось специфічного класу. Мова йде саме про функцію підприємця в економіці (господарській сфері суспільства у цілому).

Що забезпечує генерацію, відтворення й зчеплення необхідних суспільству видів діяльності (зокрема, у господарській сфері)? Чи "спрацьовує" в українській суспільній реальності принцип підприємливості (як й інші важливі принципи цивілізованого економічного життя)? Як довго в Україні зберігатиметься «кризова» картина світу, що на даний час переважає? Що може змусити її змінюватися? Яким чином це буде відбуватися?

Зі становленням незалежності Україна пережила ефект "розірваної завіси". Відбувся процес своєрідної відмови людини від спільництва із системою. Було поставлено питання про "вільну людину" та "вільне суспільство", з'явилися передумови для соціокультурної позиції виділеності окремої людини як суб'єкту суспільного процесу, а з цим – економічний ринок, індивідуалізм як принцип стосунків окремої людини із суспільством та світом. Отже, виникли передумови формування цивілізованого соціально-економічного суспільного середовища.

Проте поява нових принципів і цілей, покликаних відтепер визначати соціальну поведінку, не спричинила виникнення нових правил економічного та соціального життя. На заміну колективістській культурі суспільства, що розпадалося, прийшло суспільство безладу – хаотичний деінституціоналізований соціум, позбавлений чітких й обов'язкових "правил гри". Покращити своє становище – увійти до рядів підприємців, це не стало для пересічного українця таким вже очевидним й таким простим. Формуванню нової культури (у тому числі й економічної) заважає дуже багато факторів.

У схематичному вигляді, найбільш узагальнено, соціологи називають три можливих основних типа реакції громадян України на кризову ситуацію, що переживає зараз Україна. Перший тип – пасивність і атлантизм. Це – психологічна установка на терпіння, стан тривожності й неясної надії на якісь "об'єктивні" позитивні зміни у майбутньому, ностальгія за минулим, глибоко вкорінений державно-патерналістський синдром і почуття соціальної безпорадності, інерція колективістських цінностей, що впливає на соціальні уявлення. Другий тип – активна адаптація. Це – енергійний пошук можливостей виживання або навіть успіху, відкритих новими соціально-економічними умовами. Змінюючи декілька разів професію, переходячи у приватний сектор економіки, отримуючи "ліві" сторонні доходи й т. ін., людина за таких обставин, як правило, настроєна оптимістично і в значній мірі задоволена своєю долею. Третій тип – може бути визначений як орієнтація людини на максимальний індивідуальний економічний й соціальний успіх. За даними соціологічних опитувань, відносна частка населення України із першим типом реакції є досить великою (відносно великий відсоток громадян України стверджує, що не зможе вижити без підтримки й постійної опіки з боку

держави), але справа в іншому: саме другий та третій типи реакції є економічно та соціально перспективними, як для суспільства у цілому, так і для окремої людини (з точки зору зростання суспільних багатств і добробуту людей).

Слід зауважити, що посилення індивідуалізму – очевидний наслідок розвитку не тільки другого і третього, а всіх названих типів реакції. Так, у найбільшій мірі це відноситься до «тих що активно адаптуються» (другий тип реакції) та «тих що орієнтуються на максимальний економічний і соціальний успіх» (третій тип реакції), але і «терплячі» й пасивні (перший тип реакції) все більш при звичаються – об'єктивна ситуація змушує – розраховувати виключно на власні сили. До того ж, осуд індивідуалістичних цінностей та прив'язаність до "колективістських" принципів, що відбиває протест проти несталості особистих ситуацій, не можуть перешкодити укоріненню індивідуалістичної життєвої практики та відповідних їй поведінкових установок.

Зрозуміло, реальні люди відносно рідко втілюють названі типи "у чистому вигляді". Ментальність й поведінка громадян України є більш складною й мінливою та утворюють континуум, на межах, з одного боку, нерішучий (боязкий) традиційний «колективізм», а з іншого – цинічно-відвертий індивідуалізм "нових українців". Але у цьому континуумі, з одного боку, виявляється явний "провал" ("переривання поступовості", що збігається з межами поколінь), з іншого, осмислюється, будується цей континуум саме через принцип індивідуалізму. У середовищі наймолодшого покоління "дітей перебудови" (тих, чий вік не перевищує нині 35-40 років), ми знаходимо дійсно новий індивідуалізм, що має дуже мало спільного з тим, який можна було спостерігати у радянській людині).

Цей новий індивідуалізм може бути виявлений на глибинному рівні особистої психології. Є всі підстави стверджувати, що у сучасній Україні існує тип молодшої людини, для якої є характерним дуже високий рівень автономії по відношенню до соціуму й соціальних інститутів. Така людина не апелює до суспільства і його норм; змушена рахуватися з ними, вона протиставляє їм свої власні правила; все соціальне, "узагальнений інший" представляються їй зовнішнім середовищем, якому треба "нав'язати" себе. Як респонденти соціологічних опитувань, такі люди стверджують: «треба припинити сподіватися на уряд, що він нам усе подасть на блюдечку, і самим діяти»; «найважливішим для людини є свобода, решта так...»; «кожна людина старається тільки заради себе»; «я більше вірю в себе, вірю в свою індивідуальність, і для мене це нормально; можна розраховувати тільки на свої сили, і гупо сподіватися на державу» [6, с. 42-44].

Нова суспільна реальність вимагає від людини самій виробляти норми, правила, необхідні для життя у соціумі. Нові умови диктують їй принцип індивідуального виживання, її індивідуалізм сам стає нормою. Адаптаційний індивідуалізм часів "перебудови" не мав нормативного характеру, скоріше він був певною формою спонтанної поведінки, викликані атомізацією суспільства. Індивідуалізм сучасного українського суспільства вже стає нормою.

Висновки.

Процес суспільних трансформацій у новітній Україні спричинив становлення нового соціального суб'єкта, принципово нових особливостей соціально-економічних відносин, сприяв змінам соціально-економічної поведінки людей, які відбиваються на їх економічній свідомості та поведінці, сприяють зрушенням у процесах розгортання їх економічної ментальності. Принцип індивідуального виживання й успіху – перетворюється на важливу життєву стратегію, починає стверджуватися у ментальності людей.

Соціально-психологічними перешкодами набуття властивих сучасній європейській економічній ментальності якостей й рис є: соціальна інертність; викривлене розуміння соціальної справедливості; деформованість уявлень про захист від економічних труднощів як про обов'язок держави, а не кожного особисто; сприйняття як цілком нормального явища авторитарних методів правління; соціальна заздрість як наслідок тривалої зрівнялівки в оплаті праці; відсутність у значної частини населення України реального економічного мислення; звичка безвідповідальності; відсутність чіткої установки особи на розвиток власної конкурентоспроможності у праці. Подолання таких негативних рис має бути важливим завданням соціально-економічних програм різних рівнів й спрямувань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Турен А. Повернення дієвця: Пер. з фр. / А.Турен. – К.: Альтерпрес, 2003.– 320 с.
2. Соболева Н.В. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.В.Соболева. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 296 с.
3. Хейне П. Экономический образ мышления: Пер. с англ. / П.Хейне. – М.: "Вильямс", 2005. – 530 с.
4. Пачковський Ю.Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності / Ю.Ф.Пачковський. – Львів: Світ, 2000. – 272 с.
5. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: Пер. с нем. / Й.Шумпетер. – М.: Прогрес, 1982. – 455 с.
6. Суименко Е.И. "Номо есопомікус" сучасної України. Поведенчеський аспект / Суименко Е.И., Ефременко Т.О. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2004. – 244 с.

SUMMARY

The process of social transformations in modern Ukraine has produced changes in socioeconomic behavior of people, new social subject establishment given the new parameters and peculiarities to socioeconomic relations in Ukraine.

I. G. UTIUCH

СУЧАСНА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-ЕВОЛЮЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Процес створення й функціонування контексту освіти визначається, насамперед, вихідною системою смислів і суттю освіти в житті людини й соціуму. Початки відкритості освіти пов'язані зі здатністю людини виходити за межі освоєваної культури, конкретизувати її, рухаючись від абстрактного до конкретного. Людина є відкритою системою, що самоорганізовується, у якій розвиток здійснюється за нелінійними законами, зумовленими внутрішніми джерелами й факторами, що сполучають дивергентні (зростання різноманітності) і конвергентні (згортання різноманітності) тенденції.

Мета статті полягає у визначенні основних характеристик сучасного освітнього простору, який є відкритим у процесі пізнання й освоєння світу, і тому освіта одержала назву відкритої. Доводиться, що термін «відкритості» є одним із базових понять цивілізаційно-еволюційного дискурсу.

Життєвий світ суб'єкта становить багатомірний соціокультурний простір-час, у якому відбувається суб'єкт-суб'єктна й суб'єкт-об'єктна взаємодія. У результаті комбінацій, гармоній і дисонансів між частинами й шарами інформаційного буття виникає безліч проблем виживання й напрямків зміни розуму. На рівні соціокультурної еволюції розум виступає як принципово нова якість систем, що самоорганізуються, виявляючи гуманістичний сенс еволюційних процесів.

Світ поєднується в одне ціле в аспекті сприймального, осяжного, відчутного, реагуючого, тобто, одухотвореного розуму, носій якого – людина. У розвитку особистості закладений принцип відкритості освіти, яка неможлива без змін, що відбуваються в її сутності – у становленні.

Застосовуючи концепцію аутопоейсису самоорганізації й самореференції до аналізу соціальних систем, Н. Луман показав, що розрізнення системою самої себе й навколишнього середовища і є аутопоейсис, або автономність соціуму, тобто, окреслюючи свої межі й виділяючи себе із середовища, система самоутворюється. Оскільки збереження стійкості в умовах замкнутості системи на саму себе – це інтенсивна розтрата внутрішньої енергії всіма її елементами, відкритість системи функціонує не для когось і навіть не для себе, вона є відкритою всередині себе. Відкритість усіх компонентів системи робить її дійсно відкритою і, на відміну від замкнутої системи з її структурним консерватизмом і постійною боротьбою із зовнішнім середовищем, відкрита система з її невинним структурогенезом постійно підтримує відповідність внутрішньої структури зовнішньому середовищу, що зводить нанівець можливість її руйнування [1].